

Ս Փ Յ Ո Ւ Ռ Ք Ո Ւ Ս

Դ. Հ. ՌԱԶԳԻՐԱՏԼՅԱՆ

ԲՈՒԼՂԱՐԱՆՆԵՐԸ

Ա

աջակերված «Էջմիածին» պաշտոնաթերթի տված նյութերու ճոխ ու բովանդակալից ուսումնասիրական նկարագրություններն, ինչպես նաև հայ պատմական արժեքներու մասին իր գնահատելի ջանասիրությունն, ներկայիս կուգամ հակիրճ և ամփոփ կերպով տալու մեր գաղութին անցյալի և ներկայի պատմությունը, հուսալով, որ այդպիսով փոքր ծառայություն մը մատուցած կըլլամ հայ պատմության և մշակույթին:

Կարծիքներ կան, որ մենք Անիի, Նախիջևանի ազգաբնակչության շառավիղներն ենք, որոնք եկած ու հաստատված են Բալկաններու այս կողմերը, թեև պատմական աղբյուրները ցույց կու տան, որ աղկե շատ տարիներ առաջ ալ այս կողմերը կապրին եղեր հայեր: Այսպես, մենք կտեսնենք Բուլղարիո մայրաքաղաքին՝ Վելիկո Տորնովոյի մեջ եղած կիսափուլ եկեղեցիի մը մնացորդները և գերեզմանաքարերը, որոնք ոչ մի հիշատակություն թեև չեն պարունակեր, սակայն հաստատապես գիտենք, որ սույն եկեղեցվույն անոթներն ու զգեստները բերված են ժամանակին Կուլարովգրադն (Շումեն) ու փոխադրված հայոց Ս. Աստվածածին եկեղեցվույն մեջ: Այսպես է պարագան նաև Ռազդրադի և Բրովադի քաղաքներուն, ուր բազմաթիվ հայեր ապրած են, իսկ անդին, Սև ծովու եզրերին, Բուրգազ քաղաքին շրջակայքը հայ իշխանապետություն մը գոյություն ունեցած է: Ասկե առաջ, երբ Պրեսլավի մոտ պեղումներ են կատարված, երե-

վան եկած է ցար Սիմեոնի եկեղեցի-դամբարանը և անոր քովիկը գտնված խաչքար մը՝ հայերեն մակագրությամբ: Հայտնի է, որ 8-րդ դարուն հաղարավոր հայ պալիկյաններ տեղահանված են Բյուզանդիո Կոստանդին կայսեր կողմէն դեպի Թրակիա և 9-րդ դարուն հայ շրջաններուն վրա դրկված պատվիրակ՝ բյուզանդացի Պետր Սիկուշ, 868-ին, այնտեղի պալիկյաններն կիմանա, որ կմտադրեն անցնիլ Բուլղարիա:

Ցար Սիմեոնի գրավումներն հետո, ան Պլովդիվի նահանգը կմիացնեն ու կկցեն Բուլղարիո, Կթուլյատրե պալիկյան ուսուցիչներուն մոտքը և մեծ դյուրություններ կընծայեն անոնց Մակեդոնիո և Բուլղարիո մեջ: Ինչպես կըսեն պրոֆ. Գաջարով, դոկտ. Բ. Գրաև և պատմաբան Շիշկով, բուլղարները շուտացան իրենց հարմարեցնելու պալիկյանությունը՝ ընդունելով դայն օրինակելի: Բուլղարիո մեջ հայերը ցանցցին սերմը, ուրկե ծագում առավ բողոմիլությունը: Ըստ Շիշկովի գրածին, Պլովդիվն 25 կիլոմետր հեռու գտնվող Բաշկովոյի վանքը շինված է Ռոդոպ լեռան կողքին 1083—1084 թվականներուն Գրիգոր Բակուրյանի կողմէն: Անոր մասին կըսեն, թե ծագումով վրացահայ մըն է՝ ականավոր հայ ընտանիքի սերած: Այսպես է պարագան պալիկյաններուն, որոնք հայ ծագում ունին, և որոնք 8-րդ և 9-րդ դարերուն եկած և հաստատված են այս կողմերը, մեծ մասամբ Պլովդիվի շրջակայքը, ուր շատ մը պաղվիկյան գյուղեր կան: Պատմականորեն ընդունված է, որ անոնք կրոնական հալածանքի երթարկված ու փախուստ տված են դեպի բալկանները:

Ռուսացուկի (Ռուս) հայոց եկեղեցվույն մեջ գտնված արձանագրութենեն ալ կերևի, ինչպես այդ հիշատակութիւնը կրնէ տեղ-վույն հանգուցյալ ավագ քահանա Բոյաշյա-նը, որ կրսէ.

«Են որ ասեն զգաղթականութենէն յամի Տեառն 1500. ահագին շահնդն այրեցաւ որ պատերազմաց, յորժամ յանհնարին սագ-նապս հասուցեալ զՀայաստան աշխարհ և բնակիչքն յահէ թշնամեաց պակուցեալ ցան ու ցիր լինին ընդ երեսս երկրի, ընդ ժամանակսն ընդ աշխարհի մասն մի ի նոցանէ աստանդական և թափառաշրջիկ յածեալ զան ի կողմանս յայսուիկ դարեալ դարաբեալ աստանօր բնակութիւն հաս-տատեն, յորս հաւասարապանձ հնութեամբ և ազնուականութեամբ փայլէին երկրքին տոհմք «Անուշեանք» և «Աւէտք»:

ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

Յաղագս առաջին շինութեան սրբոյ եկե-ղեցւոյս և հայոց գալստեան այսր ի Ռուսոյն:

Այս սուրբ եկեղեցի ի վաղնջուց ժամա-նակաց հաստատեալ որպէս գաղութ ժո-ղովրդեանս անգիտելի է մեզ՝ թէ ե՞րբ և ո՞րք ոմանք էին որ նախ զառաջինն եկեալ իցեն այսր: Նոյնպէս և սորա սկզբնատո-րութիւնն յորժամ ժամանակի եղև, և որո՞ց ձեռք հիմնարկին... են որ ասեն իբր թէ ի գաղթականութենէ Անուշ հատուած եկեալ իցէ այսր և այլուր, սակայն յաներկբայ եմք թէ յառաջագոյն քան զգաղթականու-թիւնս զայսոսիկ գտանէին մարդիկ աստ անշուշտ յազգէ մերոնէ եկեալ: Եւ յաղագս վերջին նորոգութեանս թուականին որ եղև յամի Տեառն 1832, զուգարան վկայեն վեմ-քարանցն յիշատակարանք որ ընդ սեղանովք սրբոց երից խորանաց երկաթ-եայ երկբացիկ դրանցն արձանագրութիւնք և արքունի հրովարտակն.

«ՄԻ ԴՈՒՔԵՐՈՎԱՐ ՍՐՈՎ ԲՈՅԵՂԷՆ ՊԱՀԱԿԵՐ, ԶԻ ԴՈՒ ԶՄՈՒՏՍՍ ԱԴԻՆ ԴՐԱՆՏԻՆ ԱՐԳԵՆԵՐ. ԱՅՂ ԱՆՆԴԻՆ ԱՋՆ Ի ՅԵՐԿՆՈՒՍՏ ՀՈՎԱՆԻՒՒ ՊԱՀԵՍՅԷ ՄԻՆԶ Ի ԿԱՏԱՐԱՄ ԱՇԽԱՐՀԻ»:

Առ առաջին հարստութեամբ Բուլղարաց՝ բազմութիւնք հայոց գտանէին ի շրջաբնակ գաւառս, ոչք միաբանեալ ընդ բանակի զօրաց նոցին ընդդէմ Յունաց մեծամեծ պատերազմունս մղեցին գերապանձ յաղ-թանակաւ:

Սոֆիայի հայոց եկեղեցվո մեջն ու դուռնը կ'գտնվեն գերեզմանաքարեր, որոնցմբ միւսն լրա կար հետևյալ արձանագրութիւնը.

«ՆԱՅԵՑԱՐՈՒՔ ԵՆՈՒՆԴԻ ՅԵՐԿՐԻ,
Ի ՍՈՅՆ ՏԱՊԱՆՍ ՈՐ ՏԵՍԱՆԻ,
ԵԴԵԱՂ ԿԱՅ ԱՍՏ Ի ՊԱՀԵՍՏԻ
ՄԱՐՄԻՆ ԱՌՆ ԲԱՐԵՊԱՇՏԻ,
ՍԱ ԷՐ ՅԵՐԿՐԷՆ ՆԱԽԶԸՎԱՆՅԻ
ԵՒ Ի ԳԵՂԶԷՆ ՇՈՒՌԻԹԵՅԻ,
ՏՈՂՈՆՑ ԱՆԵՏԻՔԻ ՈՐԴԻ
ԵԱՏՈՒՐՆ՝ ՈՐ ՓՈԽԵՑԱԻ
ՌԶԶԹ ՍԵՊ. ԺԸ»:

Սոֆիայի եկեղեցին, ըստ հիշատակու-թեան, կառուցված է եղեր ասկէ 450 տարի առաջ Ապրո շեյքիին կողմէ: Ըստ որում, ատկէ առաջ ալ հայեր կ'ապրին եղեր հոս ալ, ինչպես և Պլովդիւ և Պաղարջը գաղաք-ներուն մեջ:

Ռուսացուկի մեջ ծնած ու մեծցած նշանա-վոր հայու մը հիշատակութիւնը կ'գտնվի Հոսիւնայանի կողմէ հրատարակված գրքին մեջ, որու մասան յայսպես կ'ըսեն.

«Միրզայեան Մանուկ պէյը, որ 1808-ին պատահած դէպքերուն հետ առնչութիւն է ունեցած և որ Մոսկվայի Լազարեան ճե-մարանի մեջ դաստառու Մսեր Գրիգորեանց Մսերեան 1836—1843 Միրզայեան որդոց կրօնական ուսմանը և հայկաբանութեան ուսուցիչն է եղած»:

Մանուկ Միրզայանը ծնած է եղեր Ռու-սոյ 1769-ին, և 1812-ին խաղաղութեան ժո-ղովին կ'հրավիրեն իբրև իրավարար-քաղա-քագետ, հաշտեցնելու համար ռուս և թյուրք երկու կողմերը, որոնք երկու տարի պատե-րազմի մեջ են եղած, և իր ճարտարամտու-թեան շնորհիւ հաշտութիւնը կնքված և ռու-սաց կայսրեն՝ Վլադիմիրին, ասպետութեան շքանշանով պատվւած է և 1816-ին զինքը կոչած են «Եշխան հայկազնյան»:

Բ

Բուլղարիո ազատագրումն հետո նոր շըր-ջան մը սկսավ բոլորել հայ հասարակու-թիւնը՝ կրօնական, ուսումնական և մշակու-թային մարզերուն մեջ: Մենք վայելած ենք բարձրաստիճան կրօնականներու այցելու-թիւնները, ինչպես օրինակ՝ Խորեն Նար-Պե-յը, Եղիշ Դուրյանը, Գեորգ Երիցյանը, Տի-մոթեոս Սափրիչյանը, Վահան Հակոբյանը, Մկրտիչ Տերոնյանը, Դևոնդ եպիսկոպոս Դուրյանը, Գարեգին կաթողիկոս Հովսեփյա-նը և ուրիշներ, որոնք իրենց շինիչ ու ոգե-պարար ու ներշնչող քարոզներով մեծ ոգևո-րութիւն ստեղծած են մեր ժողովուրդին մեջ:

Մենք ունեցած ենք և հայկաբան ուսու-ցիչներ, որոնք Կոստանդնուպոլսն կ'հրա-վիրվեին: Մեր դպրոցներն ազգովին կ'վայե-լեին աշակցութիւնը և՛ մեր եկեղեցիներուն և՛ ժողովուրդին:

Ունեցած ենք գրական ու մշակութային ձեռնարկներ և այլն և այլն: Իսկ 1896 թվա-

կանեն սկսյալ, երբ հասավ թրքահայ գաղթականությունը, նոր կյանքի մը վերածնունդը ծայր տուավ. չկար քաղաք մը, որ չունենար իր վարժարանը, ընթերցարանը, ակումբը և մշակութային հաստատությունները:

1880-ական թվականներուն, վիմատիպ և տպագիր հայ մամուլ կար: Ռուսշուկի մեջ «Դանուբ»ը, ավելի ուշ «Վերածնություն» և «Հայաթերթ»ը, իբրև շաբաթաթերթ լույս կտեսներին: Սոֆիայի մեջ լույս կտեսներին «Պուկարահայուն տարեգիրքը» և «Օրացույցը», իսկ Վառնայի մեջ 2—3 շաբաթաթերթեր՝ «Շավիղ»ը, «Վիպաթերթ»ը, որոնց խմբագիրն էր Նովանդ Սրմաքեշխանլյանը (Նրուխան), նույնպես և «Հայելի» զավեշտաթերթը՝ երգիծարան Տիրան Փափազյանի խմբագրությամբ:

Բոլոր գլխավոր քաղաքներուն մեջ թատերախմբերը, երգչախմբերը և նվագախմբերը կգործեին աշխուժիվ:

Այսպես շարունակվեցավ մինչև 1922 թվականը, երբ Թյուրքիային հոս խուճապահար գաղթեցին բազմաթիվ հայեր, որոնց մեջ կային դարձյալ թրքահայ հայտնի մտավորական դեմքեր և հասարակական գործիչներ: Պետք է ըսեմ, որ իմ նյութես դուրս է ավելի մանրամասնորեն ծանրանալ իրերահաջորդ անցուղարձերուն ու շարժումներուն, որովհետև այդ մեզ շատ հեռունները կտանիր և որ առանձին և խնամուտ ուսումնասիրության նյութ պետք է դառնա:

Գ

Ներկա և այսօրվան շրջանն ու պետքերն են, որ մեզ ալժամ ավելի կհետաքրքրեն ու կզբաղեցնեն, և այս մասին կուզեմ ավելի մանրամասնորեն գրել: Մեզ ամենուս հայտնի է, որ հայերս մեծամասնությամբ ռուսական քաղաքականության հետևողներն ենք եղած անցյալին մեջ, այդպես է պարագան և ներկայիս: Անցյալին մեջ բուլղարահայերը բուլղար ժողովուրդին հետ միասին աշխատած ու գործած և իրար օգնած են, ինչպես որ այդ ցույց կուտան պատմական տվյալները: Բուլղարիո ազատագրումը թրքական լուծեն և ուսա բանակներուն մինչև

Թյուրքիո մայրաքաղաքին մեջ — Սան-Ստեֆանոյի դաշինքին կնքումին ասդին մանավանդ, մեր դադութահայությունը ավելի մեծ թափով սկսավ վերադարձնումի ճանապարհին վրա կանգնել և եռանդաբեր քործունեության դիմել, այսինքն ազատագրական պայքարի դիմել: Այս մասին ժամանակին շատ է խոսվեր ու գրվեր:

Երբ կարմիր Բանակն ալ շարժեցավ ու մտավ Բալկանները, մեր օրախոսությունն ևս առավել կրկնապատկվեցավ: Հայերս ալ քիչ շատ բերինք մեր մասնակցության բաժինը և անձնագոհությունը և սրտագինորեն դիմավորեցինք հաղթական մուտքը մեր եղբայրակից և ազատարար կարմիրբանակայիններու:

Այսօր մեր բուլղարահայությունը, շնորհիվ մեր երկրի վարիչներուն, կրցավ մեկ ճակատ կազմել և ընթանալ նոր, լուսաշող ուղիով:

Սոֆիայի մեջ հրատարակվող «Երևան» թերթը կուզա իր խոշոր դերը խաղալու մեր գաղութի կազմակերպման գործին մեջ, ինչպես նաև «Երևան» հառաջդիմական ակումբը, որու շուրջ հավաքված են գրեթե բոլոր հառաջդիմական տարրերը:

Հոս պետք կզգամ շեշտելու նաև, որ հայաստանյան մամուլն ու դրական, պատմական և իմաստասիրական գործերը լայնորեն մուտք ունին, որոնցմե կօգտվի դադութահայությունը: Մեր գաղութը այսօր կրնա պարծիլ իր երգչախմբերով, թատերախմբերով, որոնք միշտ կշանան Սովետական Հայաստանի մեջ բեմադրված պիեսները ցուցադրել և ժողովրդական, գեղջկական երգերն իրենց կատարելության հասցնել:

Մեր վարժարաններուն մեջ ներկայիս հայ լեզվով տեղի կունենան դասավանդություններն ու այսպիսով մենք ավելի կմոտենանք մեր սիրելի ու ցանկալի Սովետական Հայաստանին:

Մեր կրոնական և եկեղեցական գործերուն մեջ անգամ կրնանանք էջմիածնական ոգիով ու շնչով: «Էջմիածին» ամսագիրը այդ տեսակետով ներշնչող ուժ մը դարձած է մեզ համար:

